

УДК: 811.512.154

Сагынбаева Б., ф. и. д., доцент, burul.saginbaeva@manas.edu.kg
Жалбиева З., Ph.D., Жакакова Ж., Ph.D.
“Манас” КТУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛ ИЛИМИНДЕ БАЯНДООЧТУН ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ЖҮГҮ

Бул макалада сүйлөмдү уюштуруучу негизги борбордук объект болуп эсептелген баш мүчөлөрдүн өзөкмаселеси – сүйлөмдү уюштуруудагы ролу, функционалдык-семантикалык жүгү анализдөөгө алынды. Бул маселе грамматикалык түзүлүшү жана функционалдык-семантикалык маанилери окшош болгон эки текстте тилдин изилдөө методологиясында бирдей чечилген эмес. Мындай айырмачылык кыргыз тил илими менен түрк тил илиминдеги ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү формалдык-грамматикалык жана функционалдык-семантикалык жүгүн аныктоодогу көз караштарынын ар башкалыгынан ачык байкалат.

Сүйлөмдүн грамматикалык курулушунан тышкары, анын семантикалык жана функционалдык жүгүн изилдөө иштери тил илиминин актуалдуу маселелеринен болуп эсептелет. Ошондуктан баш мүчөлөрдүн ичинен баяндоочтун туюндурган маанилерин жана аткарган кызматынын ар кырдуулугун кыргыз тили менен түрк тилинин материалдарын салыштыруунун негизинде түшүндүрмө берилди.

Өзөктүү сөздөр: баяндооч, сүйлөм, этиш, семантика, кыргыз тили, түрк тили.

Сагынбаева Б., д.ф.н., доцент, burul.saginbaeva@manas.edu.kg
Жалбиева З., Ph.D., Жакакова Ж., Ph.D.
КТУ “Манас”

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ НАГРУЗКА СКАЗУЕМОГО В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В данной статье рассматривается вопрос роли и функционально-семантической нагрузки главных членов предложения, которые являются центральным объектом при составлении предложений. Вопрос исследования семантической и функциональной нагрузки предложения, как и вопрос исследования грамматического строя предложения, все еще остается актуальным. Эта проблема не решена в методологии изучения двух родственных языков со схожей грамматической структурой и функционально-семантическими значениями. И проявляется это в различиях взглядов кыргызских и турецких лингвистов на определение формально-грамматической и функционально-семантической нагрузки рассказчика в предложении.

По этой причине, в статье на основе сравнительного исследования материалов кыргызского и турецкого языков, рассматривается многогранность значений и функций сказуемого, одного из главных членов предложения.

Ключевые слова: глагол, предложение, семантика, кыргызский язык, турецкий язык.

Saginbaeva B., PhD Associate Professor, burul.saginbaeva@manas.edu.kg
Zhalbieva Z., Ph.D of Philology.
Zhakakova Zh., Ph.D of Philology.
Kyrgyz-Turkish Manas University

FUNCTIONAL AND SEMANTIC LOADING OF THE PREDICATE IN THE KYRGYZ AND THE TURKISH LINGUISTICS

This article discusses the issue of the role and functional-semantic load of the main members of the sentence which are the central object in the creating of sentences. The question of studying the

semantic and functional load of a sentence, as well as the question of studying the grammatical structure of a sentence, is still relevant. This problem has not been solved in the methodology of studying two related languages with similar grammatical structure and functional and semantic meanings. And this is manifested in the differences in the views of Kyrgyz and Turkish linguists on the definition of the formal-grammatical and functional-semantic load of the narrator in the sentence.

On this reason, the aim of the study is to examine predicate as one of the main items of a sentence structure. More precisely, versatility of the meanings implied by predicate and its functions are presented on the materials of comparative study of Kyrgyz and Turkish languages.

Key words: Sentence, verb, semantics, Turkish language, Kyrgyz language.

Сүйлөмдүн грамматикалык курулушунан тышкары, анын семантикалык жана функционалдык жүгүн аныктоо тил илиминдеги актуалдуу маселелерден. Сүйлөмдү уюштуруучу негизги борбордук объектилер болгон баш мүчөлөрдүн өзөк маселеси да – алардын сүйлөмдү уюштуруудагы ролу, функционалдык-семантикалык жүгү. Бул маселе грамматикалык түзүлүшү жана функционалдык-семантикалык маанилери окшош болгон эки тектеш тилдин изилдөө методологиясында бирдей чечилген эмес. Мындай айырмачылык кыргыз тил илими менен түрк тил илиминдеги ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү формалдык-грамматикалык жана функционалдык-семантикалык жүгүн аныктоодогу көз караштарынын ар башкалыгынан ачык байкалат.

Түрк окумуштуулары, кыргыз тилиндегидей эле, баяндооч менен ээни сүйлөмдүн баш мүчөсү деп көрсөтөт. Бирок баш мүчөлөрдүн ичинен сүйлөмдө колдонулуу жана маанилик салмагына карай баяндоочко артыкчылык берилерин тилчи-окумуштуулардын төмөндөгү аныктама, сыпаттамаларынан байкоого болот:

М. Эргин менен Х. Диздароглунун аныктамасында, баяндооч – сүйлөмдө кыймыл-аракетти, окуяны, бүткөн бир ойду билдирип, сүйлөмдүн эң негизи элементи, тиреги [15: 399; 13:15].

Г. Карагач сүйлөмдүн ээсин баяндооч аркылуу туюндурулган бардык белгилерин ишке ашыруучу экинчи баш мүчө деп көрсөтүп, баяндоочтун биринчи баш мүчө экендигин белгилейт [18: 501].

Л. Карахан башка сүйлөм мүчөлөрү баяндоочтун маанисин толуктоочу бирдиктер экендигин, ал эми баяндооч сүйлөмдүн негизги бирдиги экендигин айтат [17: 14].

Түрк тил илиминде баяндоочтун башка сүйлөм мүчөлөрүнө түздөн-түз таасир этери жөнүндө И. Х. Делиженин айтканы мындай: “Баяндооч – абсолюттуу сүйлөм мүчөсү жана ал өзгөрбөйт. Ал эми сүйлөмдүн калган мүчөлөрү түздөн-түз баяндоочтун кандай формада келгенине көз каранды [11: 141].

Т. Бангуоглу баяндоочтун сүйлөмдүн түйүнү жана сүйлөм түрү баяндооч аркылуу гана аныкталарын баса белгилеген [9: 520-525].

Бир катар авторлордун: “Сүйлөмдө кыймыл-аракетти билдирген этиш сөздү баяндооч деп айтабыз. Жак, чак маанисинен башка, оң форма, терс форма, суроолуу сүйлөм, буйрук сүйлөм маанилерин да уюштургандыгы үчүн сүйлөмдүн эң маанилүү мүчөсү болуп эсептелет”, – деген пикирлери бар [8: 20].

Мындай пикирди дээрлик бардык тилчи-окумуштуулардын сыпаттамаларынан байкоого болот:

Баяндооч сүйлөмдүн эң негизги мүчөсү болуп эсептелет. Ал эми калган сүйлөм мүчөлөрү баяндоочтун маанисин толуктоо үчүн колдонулат [17: 42].

Баяндооч – кыймыл-аракеттин аткарылышына даярдаган же багыттаган сөз [14: 328].

Сүйлөмдө ыңгай жана жак мүчөлөрү жалганып, жалгыз туруп бүткөн бир ойду билдире алат [16: 452-453].

Сүйлөмдүн башка мүчөлөрү баяндоочтун жардамы аркылуу ишке ашат [10: 13].

К. Гронбех да түрк тилдеринде баяндооч дайыма сүйлөмдүн аягында келип, сүйлөмдүн эң жогорку чегин түзөт деп билдирет. Мындай ырааттуулук бузулса да, атайын колдонулган стилистикалык каражат катары колдонуларын эскертип кетет [12: 187-188].

Түрк тил илиминдеги баяндоочко берилген аныктамалардан байкалгандай, түрк тил илиминин тилчи-окумуштууларынын дээрлик баары баяндоочту баш мүчөлөрдүн ичинен биринчи орунга чыгарганы байкалат.

Тилчи-окумуштуулар жогоруда белгиленген пикирге келүүдө сүйлөмдүн баяндоочу кыймыл-аракетти, ал-абалды, кубулушту билдиргендиктен, ошол кыймыл-аракетке дуушар болгон заттар менен тыгыз байланышта экендигине; баяндоочтун туюндурган маанисине жана ал маанинин грамматикалык формасына жараша башка сүйлөм мүчөлөрү уюшуларына таянат. Мындай кубулуштун, өзгөчө, этиштик баяндоочтордон байкалары айтылат да, бул көз караш төмөндөгү мисалдардын негизинде сыпатталат: *Cam kırıldı – Терезе талкаланды* деген сүйлөмдөгү туюк мамиле формасындагы этиштик баяндооч сүйлөмдөгү объектини кыймыл-аракетке дуушар болгон грамматикалык ээ катарында көрсөтөт. Туюк мамиледе кыймыл-аракетти аткаруучу болуп кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу эмес, кыймыл-аракет багытталган объект эсептелет. Ал эми иштин реалдуу иштөөчүсү көпчүлүк учурда көмүскөдө калат. Көмүскөдөгү ээ баяндоочко жалганган жак мүчөдөн белгилүү болуп турат. Түрк тил илиминде бул кубулуш *örtülü özne* (көмүскөдөгү ээ) деп аталат. Сүйлөмдүн ушундай түзүлүшгө берилишинин башкы себеби анын маалымат берүүдөгү бөтөнчөлүгү болуп эсептелет. Бул сүйлөмдө болуп өткөн окуянын натыйжасына басым жасалгандыктан, сүйлөмдүн ээсинин ким экендигин көрсөтүү маанилүү эмес. Ошол себептен сүйлөмдүн баяндоочу туюк мамиле формасындагы этиш аркылуу берилди. Ал эми кыймыл-аракет багытталган объектиге басым коюла турган болсо, анда сүйлөмдүн эки негизги мүчөсү: толуктооч жана баяндооч катышат: *Kitap okudu – Kime okudu*. Кыймыл-аракеттин аткаруучусуна – грамматикалык субъектисине басым коюлган учурда, сүйлөмдүн ээси катышат. *Ali kitap okudu. – Али kime okudu*. Сүйлөмдүн баяндоочун аркылуу мамиледеги этиш уюштурса, сүйлөмдө төрт сүйлөм мүчөсү – ээ, эки толуктооч жана баяндооч катышат: *Ali kitabı Ayşe'ye okuttu. – Али kime mi Айшеге окутту*.

Түрк тилинде баяндооч сүйлөмдүн негизги компоненти жана уюшула турган сүйлөмдүн түрүнө карата үч түрдүү формада жасалат:

1. *Kılış cümlesi* (динамикалык кыймылды билдирген сүйлөм) – мындай сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин аткарылуусу түздөн-түз аткаруучусуна муктаж: *Samsun'dan ne zaman döndünüz?*

Kılış cümlesi'нде баяндоочтун кандай мамиле мүчөсүн алганына карата толуктооч да ээден кийинки багындыруучу мүчө катары кызмат аткарат. Мисалы: *Gazete okurken uyuşturucu* сүйлөмүндө *uyuşturucu* баяндоочун биринчи мен баш мүчөсү, андан кийин толуктооч *gazete* сөзү толуктайт.

2. *Oluş cümlesi* (кубулуш маанисиндеги сүйлөм) – мындай сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин аткаруучусу талап кылынбайт: *Kırlar yeşillenmiş*.

3. *Durum cümlesi* (абал маанисиндеги сүйлөм) – ek-fil жардамы менен жасалат жана мында да баяндооч ээге муктаж эмес: *Portakal sarıdır*.

Демек, мындагы аныктамалардан байкалгандай, түрк тилинде кыргыз тилиндегидей эле *yüklem, özne* (баяндооч жана ээ) сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп белгиленет да, кыргыз тилинен айырмаланып, сүйлөмдүн эң негизги мүчөсү баяндооч

деп көрсөтүлөт. Анткени сүйлөмдүн ээси – кыймыл-аракеттин аткаруучусу дайыма эле талап кылына бербейт.

Кыргыз тилинин грамматикасында сүйлөмдүн баяндооч мүчөсүнүн табияты жөнүндөгү сыпаттамалар түрк тилинен дээрлик айырмаланат. Эгерде түрк тилинде баш мүчөлөрдүн ичинен баяндоочко артыкчылык берилсе, кыргыз тилинде баш мүчөлөрдүн ичинен сүйлөмдүн ээсине артыкчылык берилет. 2009-жылы жарыкка чыккан “Азыркы кыргыз адабий тилинде” баяндооч ээге байланыштуу шартталган: “Сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрүнүн табияты, негизинен, эки түрдүү кырдаалга байланыштуу шартталган. Биринчиден, сүйлөм ээсинин сөз жүрүп жаткан нерселердин аттары катары келиши, жашоо шарты баяндооч мүчөлөрдүн катышына, баяндооч мүчөлөр тарабынан баяндалышына байланыштуу болгон сыяктуу, баяндооч мүчөлөрдүн да бир нерсе жөнүндө баяндап, билдирип турушу, баарыдан мурда, ээ болуп түшкөн сөздөр менен байланыштуу, ошол эле ээ болуп түшкөн сөздөрдүн баяндалып, билдирип турган нерселердин аттары катарында келишине байланыштуу болот. Дал ошол ээ болуп түшкөн сөздөргө катышпа турушунун аркасында гана баяндооч сөздөрдүн ар кыл форма бөтөнчөлүктөрү менен маани өзгөчөлүктөрү калыпташкан” [4: 456].

Тил деңгээлдеринин ичинен синтаксисти изилдеген окумуштуу А. Иманов сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн абалы жөнүндө: “Сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан ээге багынып, анын ким, эмне экендигин, кыймыл-аракетин, мүнөзүн, абалын, сынын, сыпатын, сан иретин билдирген баш мүчө баяндооч деп аталат”, – деп айткан (3: 163).

А. Жапаров баяндооч мүчөлөр, бир жагынан, баяндоочтук милдетти аткарып турган сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык түзүлүшүнө жараша, экинчи жагынан, ээ болуп түшкөн сөздөргө багыныңкы абалына карай ар кыл формаларда болорун айткан [1: 94].

Тил илиминде негизги морфологиялык класстар атоочтук жана этиштик болуп экиге бөлүнөт. Атооч сөз түркүмдөрүнүн курамына зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактоочтор кирет. Этиштик сөз түркүмдөрүнүн составына этиш жана анын өзгөчө формалары кирет. Грамматикалык категориялар өзгөчөлүгүнө жараша эки класска бөлүнөт: атоочтук сөз өзгөртүү категориялары жана этиштик сөз өзгөртүү категориялары.

Зат атоочтор, заттык маанидеги сөздөр жөндөмө, сан, таандык, жарым-жартылай жак категориялары боюнча өзгөрөт. Этиш сөз түркүмү сан, жак, ыңгай, чак, мамиле категориялары, этиштин терс формалары боюнча өзгөрөт. Жак категориясы эки тараптуу позицияны ээлейт. Ал көбүнчө этишке таандык. Этишпер жакталуучу формада келгенде, ар дайым баяндооч болуп түшөт. Нагыз этиш катышкан ар кайсы сүйлөмдө ал этиштин курамында келген грамматикалык каражаттар (чак, жак категорияларын уюштуруучу мүчөлөр) сүйлөмдү уюштуруучу тилдик бирдиктерди тутумдаштыруучулук; сүйлөмдү сүйлөмдүк деңгээлге чыгаруучулук милдеттерди аткарат. Ал эми этиштик мамиле категориясындагы баяндоочтор сүйлөмдө субъект менен объектинин ортосундагы кыймыл-аракеттик мамилелерди шарттап турса (*жууду, жуунду, жуулду, жуушту, жуудурду*), ыңгай категориясындагы формада келген баяндоочтор чак, жак категориялары менен татаал карым-катышпа болуп, кеп жүрүп жаткан учурдун талабына ылайык чындыктын белгилүү гана жактарын сүйлөөчүнүн жеке көз карашы аркылуу көрсөтүп турат да көбүнчө сүйлөөчүнүн эрки менен байланышкан маанилерди билдирет (*бардым, бар-, баргай эле, бармакчы, барса*).

Атооч сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүүсүндө ал өзгөчө мүнөзгө ээ, б. а., адамзатты

билдирип, адамзатка тиешелүү болгон сөздөр гана жак боюнча өзгөрөт. Жак мүчөлөр ылайыгына карап, үч жактын бирөөсүнө потенциалдык мааниси дал келген сөздөргө жалганат: *студентмин* (зат атооч), *сенсиң* (ат атооч), *зээндүүсүң*, *бактылуусуңар* (сын атооч), *биринчибиз* (сан атооч), *алыссың* (тактооч). Бул – минималдуу сөз формасынын чегиндеги сөз түркүмдөрүнүн жана грамматикалык категориялардын кошо аракеттенүүсүнүн эң эле жалпы жолу. Атооч сөздөрдүн баяндоочтук кызматта келүүсү сүйлөмдөгү алган ордуна да байланыштуу жана сүйлөмдө нагыз этиштин катышпоосу шарт.

Көрүнүп тургандай, сөз түркүмдөрүнүн дээрлик бардыгы баяндоочтук кызматты аткарат жана сүйлөмдүн мазмундук уюшулушунда негизги ролду ойнойт. Бул баяндоочтун функционалдык жактан көп кырдуулугун көрсөтүп турат.

Жогоруда белгилегендей, кыргыз тилинде бардык маани берүүчү сөз түркүмдөрү сүйлөм тутумунда дээрлик баяндоочтук функцияны аткара алат. Ошого жараша аны этиштик баяндооч жана атоочтук баяндооч деп бөлүп кароого мүмкүн. Биз дал ушул баяндоочтун атоочтук жана этиштик түрлөрүнүн структуралык уюшулуусун, аткарган кызматын кароо менен бирге, анын мазмундук жагын көңүлдүн чордонуна алуубуз керек.

Баяндоочтун сүйлөмдүн семантикалык курулушун уюштуруудагы ролу, ич ара түрлөргө ажыратылышы боюнча айрым окумуштуулар баяндоочтун өзөк маселе катары келерин белгилешет. Мисалы, окумуштуу Т. В. Шмелева сүйлөмдүн ичиндеги этиштик баяндоочтон башка элементтердин сүйлөмдүн мазмунун жандандырууга, актуалдаштырууга күчү жетпестигин, башка маалыматтарды туюндурган сөздөр этиштик баяндоочко баш ийип, татаал маанини түзүү үчүн кызмат кыларын белгилеген [6: 29].

Бул багытта кыргыз тил илиминде Ж. Элчиевдин баш мүчөлөргө карата мамилеси түрк тил илиминдеги көз караштарга үндөшөт. Изилдөөчү Ж. Элчиев баш мүчөлөрдүн ичинен баяндоочтун негизги орунда туруусун семантикалык аспектиге таянып иликтөөгө алган. Анда: “Кийинки учурларда тилчи-окумуштуулар сүйлөмдүн семантикасын (мазмундук уюшулушун) изилдөөнүн өзүнчө ыктарын иштеп чыга баштады. Анткени синтаксистик түшүнүктөрдүн мазмундук жактары да бар. Сүйлөм семантикалык аспектиден изилденгенде, тышкы чөйрөлүк кырдаалдын, окуя, кубулуштардын чагылдырылуусу, туюндурулуусу негизги өзөк катары каралат. Мындагы туюндуруулар баяндооч аркылуу берилет. Баяндооч кыймыл-аракеттин, окуя, кубулуштун аткарылыш мезгилин, алардын аталышын, белгисин, санын ж.б. аныктайт. Сүйлөм семантикалык аспектиден каралганда, баяндооч негизги орунда туруп, анын маанисине ылайык башка сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдөн орун алат. Мисалы *күлдү* деген баяндооч сөз маанилик жактан *Ким күлдү? Эмнеге күлдү? Ким күлдүрдү? Кантин күлдү?* ж.б. суроолорго жоопторду талап кылат” деген пикир айтылган [7: 8-36]. Ж. Элчиевдин сыпаттамасында сүйлөм семантикалык аспектиден каралганда, баяндооч негизги орунда туруп, анын маанисине ылайык калган сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдөн орун алары айтылат.

“Сүйлөмдүн бардык эле түрлөрүндө баяндооч болгон жерде ээнин да болушу милдеттүү түрдөгү норма болуп саналбайт” деген пикирди тилчи-синтаксист Ш. Жапаров айтса [1: 95]; баяндоочту сүйлөмдүн ээсине багыныңкы катары караган А. Иманов: “Сүйлөм тутумунда баяндоочтун милдетин аткарган этиштик баяндоочтордун өзгөчөлүктөрү бар: анын жак, чак, сан, мамиле, ыңгай сыяктуу грамматикалык категориялары бар. Мына ушул өзгөчөлүктөрүнүн негизинде этиштик баяндоочтор, сүйлөм ээси катышпаса деле, жыйынтыктуу ойду билдире алат”, – деп, баяндоочтун багыныңкы позициясын жокко чыгарганын байкоого болот [2: 123].

Кыргыз тил илиминде баяндоочтун грамматикалык формалары катары төмөндөгүлөр көрсөтүлөт:

- баяндоочтук мүчө;
- предикаттык мүчө;
- алган орун тартиби;
- интонация.

А) Баяндоочтук мүчө: сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрүнүн түзүлүшү жагынан ар кылдуулугу анын милдетин аткарып турган сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык структурасы менен жана баяндоочтук белги катары келүүчү синтетикалык (жак уландылар, чак уландылар, чакчылдар, этиштин шарттуу –*са* уландысы, суроолуу –*бы* уландысы), аналитикалык (жардамчы сөздөр: *эле, экен, эмес, го, сыяктанат, окшойт, көрүнөт, беле, бейм*) баяндоочтук формаларга байланыштуу болот.

Б) Предикаттык мүчө: баяндоочтун эң негизги формасы болуп жак мүчөлөр эсептелет. Жак мүчөлөрү жалганган толук маанилүү бардык сөз түркүмдөрү баяндоочтук милдет аткарат. Сүйлөм тутумунда этиш сөздөр кадыресе өз формасында (атоочтук, кыймыл атооч ж. б. эске албаганда) дайыма баяндоочтук милдет аткарат. Зат атооч, ат атооч атооч жөндөмөсүндө, же жатыш, барыш жөндөмөсүндө, же жак мүчөлөрүн кабыл алып турган формада баяндоочтук милдетти аткарат. Ал эми башка сөз түркүмдөрү (сын, сан атооч, тактооч ж.б) баяндоочтук милдет аткарганда, көбүнчө өз маанилеринде, өз формасында колдонулат. Бардык сөз түркүмдөрүнүн ичинен баяндоочтук милдетти этиш сөздөр көбүрөөк аткарат. Баяндоочтун атоочтук жана этиштик түрлөрүнүн экөө тең предикативдүүлүктүн бир каражаты катары сүйлөмдөгү айтыла турган негизги ойду тыянактап турат.

В) Жайгашкан орун тартиби: баяндоочтун сүйлөмдө алган орун тартиби да анын бир формасы катары чоң роль аткарат. А. Иманов баяндоочтун көндүм болгон түз орун тартип боюнча сүйлөмдүн эң акырынан орун алып, сүйлөмдө айтылып жаткан ойду жыйынтыктап, сүйлөмдүн бүткөн чегин билдирип турарына көңүл бөлөт да, бул жагынан алганда, ээге караганда баяндоочтун ролунун чоң экендигин баса белгилеп кетет [2: 122]. Жөнөкөй сүйлөмдүн да, татаал сүйлөмдүн да бардык түзүлүшү жана түрлөрү мына ушул баяндоочтун табиятына ылайык аныкталат. Мисалы: диалог кебин, сөз-сүйлөмдөрдү, эллиптикалык сүйлөмдөрдүн кээ бир түрлөрүн эске албаганда, эки составдуу сүйлөмдөрдүн бардыгы баяндоочтун катышуусу менен түзүлөт. Ал эми грамматикалык ээси жок бир составдуу сүйлөмдөрдүн (атама сүйлөмдөрдөн башка түрлөрү) бардыгынын түзүүчү, негизги бир гана ядросу болот. Ал – баяндооч. Жыйынтыктуу ой айтылбаган сүйлөм болбойт. Анын бардыгынын деп айтса да болот – жыйынтыктоочу мүчөсү баяндооч болуп эсептелет [3: 122].

Г) Интонация: тилдин суперсегменттик бирдиктеринин ичинен эң татаал табигый кубулуш – интонация. Ал тилдин фонетикалык, семантикалык жана синтаксистик түзүлүшү менен бирдей өнүгүп, өзгөрүп турат. Адамдар кандайдыр бир белгилүү шартта бири-бирине бир нерсе айтуу зарылчылыгы туулгандан баштап интонация жаралган. Бул татаал кубулуш муун, басым, тыным, үн ыргагы, темп, тембр, үн күчү, аралык, узундук жана башка акустикалык бирдиктерди өз ичине камтыйт [4, 58].

Интонациянын ролун эске албасак, сүйлөмдүн жыйынтыкталып, жыйынтыкталбаганы билинбей, сөздөрдүн синтаксистик жактан байланышы да билинбей калмак. Баяндоочтун өзүнө мүнөздүү интонация менен жабдылышы менен сөздүн семантикасына карай ар түрдүү модалдык маанилерди да туюндурат.

Сүйлөмдүн баяндоочу аркылуу берилген маанилик түрлөр өтө арбын кезигип, алардын туюнтулуу бөтөнчөлүктөрү да көп кырдуу экендигин атоочтук жана этиштик

баяндоочтордун маанилик бөтөнчөлүктөрүнөн байкоого болот.

Атоочтук баяндоочтор логикалык субъектинин ким экендигин, ойдун негизинин ким экендигин, тиешелүү жак ээсинин ким экендигин көрсөтүп турат да, ал аркылуу заттык атоо мааниси менен предикаттык (баяндоо) маани да кошо берилет. Аларды маанилик бөтөнчөлүктөрүнө ылайык төмөнкүдөй түрлөргө ажыратып кароого болот: тастыктоочу (*Куш атасы – буудайык, ит атасы – кумайык*); таандыктык (*Бул киши – менин агайым*); орундук (*Атам көптөн бери жайлоодо эле*); белгилик (*Масчылык – ыктыярдуу түрдөгү жиндилек*); мамилелик (*Акылдын душманы – ачуу*); орундук (*Эненин көөнү – балада, баланын көөнү – талаада*); багыттык (*Эт – этке, сорпо – бетке*); ал-абалдык (*Азыр мал арык*); чен-өлчөмдүк (*Сөз – бирөө, кулак – экөө*); мезгилдик (*Кыргыз тили – кечээ, бүгүн, эртең*); жаш өзгөчөлүктү (*Уулум жыйырма үчтө, кызым он бирде*); мүнөздүк (*боорукерсиң*); бардык жана жоктук (*Атка бергис кунан бар, кызга бергис жубан бар. Акылмандын ачуусу бар, кеги жок, даанышмандын курбусу бар, теңи жок*); сезимдик (*Баарына рахмат!*); элестик (*Жаңы конуш ызы-чуу, күрү-күү*); эскерме (*Анда сен он беш жашта элең*) ж.б.

Этиштик баяндоочтор сүйлөм ээсинин, б. а., белгини алып жүрүүчү жактын бирде активдүү, бирде пассивдүү белгилерин билдирсе, бирде белги менен жакты чогу туюндурат; кээде ээси жок (жаксыз) жалпы белгини, же акыйкат чындыктын кандайдыр бир учурун, кырдаалын чагылдыруучу затты, окуяны, кубулушту, өнүгүү-өсүү процессин билдирет. Кыргыз тилиндеги этиштик баяндоочторду маанилик бөтөнчөлүгүнө ылайык төмөнкүдөй түрлөргө ажыратууга болот: кыймыл-аракеттик (*бастым*), иш-аракеттик (*курдук*), күмөнсүздүк (*келишти*), күмөндүүлүк (*айткан имиш*), күтүүсүздүк (*агызып кетиптир*), созулуңкулук (*курууда*), кабылдама (*түшүндүм*), сезимдик (*эңседим*), ал-абалдык (*чарчадыңар*), табалоо (*ырас болуптур*), психикалык (*капа болдуң*), мамилелик (*талашты*), максаттык (*айтмакчымын*), терс түшүнүктүк (*келбейт, ала албады*), ынандыруу (*ишенип кой*), ынанбоо (*ишенбейм*), белгисиздик (*ким билсин*), болжолдоо (*болушу да мүмкүн, айткан чыгар*), тастыктоо жана тактоо (*Ак ийилет, бирок сынбайт. айтты го, айтпадым беле! чынбы? туурабы?*), каалоо (*көргүм келет*), эңсөө (*көрсөм дейм*), тилөө (*келгей эле*), ыраазылык (*ыраазымын*) ж.б.

Жогоруда санакталып берилген маанилердин түрлөрүнүн баары сүйлөмдүн баяндоочунун семантикасында камтылган.

Кыргыз тил илиминде: “Сүйлөм ээси жак, сан, кээде түр боюнча грамматикалык кандай формада айтылса, баяндооч да ошол эле формада ага (ээге) окшошуп, аны ээрчип турууга тийиш”, – деп айтылат. Бирок сүйлөм тутумунда баш мүчөлөр, дайым эле грамматикалык формасы боюнча (жак, сан) боюнча бири-бирине толугу менен окшошо бербейт: айрым учурларда сүйлөмдүн конструкциясынын талабына, стилдик нормага ылайык, кээде баш мүчөлөрдүн семантикалык-синтаксистик жагдайына, морфологиялык табиятына жараша толук окшошсо, кээде толук эмес, жарым-жартылай гана (жак боюнча ээрчишсе, сан боюнча ээрчибей калышы мүмкүн, тескерисинче, сан боюнча ээрчип турса, жак боюнча ээрчибей айтыла берет) окшошуп айтылышы мүмкүн. Айрым шарттарда алар жак, сан боюнча да бири-бирине окшошпой, мааниси боюнча гана байланышкан учурлары кездешет.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышы эки тараптуу, б. а., ал үчүн ээнин да, баяндоочтун да морфологиялык табияты эске алынууга тийиш. Ушул негизде, биринчиден, сүйлөм ээсинин кайсы сөз түркүмүнөн экендиги (жактама ат атоочтонбу же зат атооч, зат ордуна колдонулган башка сөздөрдөнбү) канчалык маанилүү болсо, экинчиден, баяндоочтун түрү да – этиштик, же атоочтук баяндооч экендиги ошончолук маанилүү.

1.1. Атоочтук баяндоочтун ээрчишүүсүндөгү бөтөнчөлүктөр. Атоочтук баяндоочтор ээни сан жагынан ээрчип да, стилдик курулушуна карай ээрчибей да келе берет: *Булар – студенттер. Булар – студент.*

Эгерде атоочтук баяндоочтор сан жагынан ээрчибей турган болсо, анда сүйлөмдө ээ болуп келген сөздөрдүн кесип, милдет, тек ж. б. у. с. сапаттык катышгарын билдирет да, сан жагынан ээрчип турган атоочтук баяндоочтор нерселик, объектилик маанилерде, катышгарда болот.

•Ээлик милдетте келген сөздөр I, II жактагы сөздөрдөн болсо, атоочтук баяндоочтор жак уландыларсыз колдонулат. Мисалы: *Мен – кыргыз, сен – орус, ал – казак, бирок баарыбызда бир тилек, бир максат.* Себеби ээден алардын жак формалары белгилүү болуп турат. Ошондуктан сүйлөм маани жактан аксабайт.

•Мунун тескеринче, атоочтук баяндооч жактама ат атоочтордон же I жана II жак формаларында колдонулган башка сөздөрдөн болсо, мындай сөздөр тийишгүү жак уландыларында турбай калышы ыктымал. Себеби ошол сөздөрдүн өзүнөн чыккан жак уландылары көмүскөдө калып, алардын көмүскөдө калганы билинип эле турат. Мисалы: *Достукка жарай турган – мына сен (А.Т.).*

•Ээни сын, сан атоочтор менен тактооч сөздөрдөн уюшулган атоочтук баяндоочтор сан жагынан ээрчибейт. Анткени бул сөз түркүмдөрүнө көптүк сан формалары мүнөздүү эмес. Мисалы: *Мына булар сенден артык, кем эмес (А. Токомбаев).* *Малыбыз абдан көбөйдү: кой жетимиш эки миң; уй үч жарым миң; жылкы бир миң жети жүз элүү; чочко өстүрө элекпиз.*

1.2. Этиштик баяндоочтун ээрчишүүсүндөгү бөтөнчөлүктөр. Этиштик баяндоочтордун ээрчишүүсү бир кылка эмес. Бирде ээрчишип турса, башка бир шарттарда, ээрчишпей да калат. Бул кырдаал, бир жактан, ээнин табиятына карай шартталса, экинчи жактан, этиштик баяндоочтордун өзүлөрүнө да байланыштуу болот.

1) Багындыруучу сөздөрдүн социалдык жагы, мааниси зор роль ойнойт.

а) Эгерде III жактагы ээлик кызматтагы сөздөр адам аттары же адамга карай колдонулган сөздөр болсо, этиштик баяндоочтор жак жана сан жагынан ээрчип колдонулат. Бирок стилдик ыкма катарында айрым шарттарда сан жагынан ээрчибей турушу да ыктымал. Мисалы: *Балдар келип калыштыбы? Балдар келип калдыбы?. Спортсмендер чуркашты. Спортсмендер чуркады.* Этиштик баяндоочтор сан жагынан ээрчибей калса, чогу, же бир мезгилде болгон аракет, кырдаалдар туюндурулат.

б) Сүйлөмдүн ээси болгон сөз айбанаттардын, жан-жаныбарлардын аттарынан болсо, этиштик баяндоочтор сан жагынан ээрчип да, башка бир шарттарда ээрчибей да колдонулат. Эки түрдүү сандык байланыш формасынын үлгүлөрү: *Энесинен бөлүнгөн козулар түнү бою маарап чыгышты. Козулар маарап чыкты.*

в) Жансыз заттар (таш, суу жер аттары), өсүмдүктөр (чөп, бак-дарак, жемиш, куурай) жана абстракттуу маанидеги сөздөр сүйлөмдүн ээси болсо, этиштик баяндоочтор сан жагынан ээрчибейт. *Күз келди. Алмалар бышкан. Түрдүү жемиштер жер жайнайт. Күндөр өттү. Далай суулар акты. Ой артынан ойлор келет.*

г) Этиштик баяндоочтор туюк мамиленин *-ыл*, өздүк мамиленин *-ын* формаларында турган болсо, сүйлөмдүн ээсин адам аттары же адамга карата колдонулган сөздөр уюшурса, этиштик баяндооч сан жагынан ээрчибейт. Мисалы: *Миллиондогон жаштар өнөр жайларга, айыл чарбасына жиберилди. Миңдеген жаштар жогорку окуу жайларына кабыл алынат.* Мунун себеби *жаштар* деген сөз формалдык жактан гана аракет кылуучу жак катары келет. *Жиберилди, кабыл алынат* деген аракет кырдаалдары такыр башка жак менен, белгисиз жак менен байланышкан.

2) Сүйлөмдүн ээси түзүлүшү жагынан жекелик санда турса да, мааниси боюнча көптүктү билдирген сөздөр болушу мүмкүн. Мындай учурда этиштик баяндоочтор көптүк санда да, жекелик санда да колдонула берет. Мисалы: *Клубдун жанына баары тең чогулушту. Көпчүлүгү тикесинен-тик туруп көрүштү. Эл саат он экиде тарады, үйлөрүнө көңүлдүү кетти.*

3) Сүйлөмдүн ээси II жактагы сөздөрдөн болсо, этиштик баяндоочтор жак формасында келбей колдонулушу да мүмкүн. Себеби уңгу формасындагы этиштик баяндоочтор II жак маанисинде болгондуктан, ээ менен болгон жак биримдиги бузулбайт. Мисалы: *Кырка турган кырк вазир, кырылгыр, сөзүм ук азыр* (Токтогул). *Бүгүнкүңдү эртеңкиге калтырба, жөнө азыр.* Бул этиштик баяндоочтун нөлдүк жак формасында туруп байланышы деп аталат.

Ээлик милдетти 3-жактагы *ал* деген ат атооч аткарганда, этиштик баяндоочтун сан боюнча ээрчишүүсүнүн да белгилүү нормалары бар. Эгерде сүйлөм тутумунда *ал* деген ат атоочтук ээ адамдын аты-жөнүн, кесибин, туугандыгын, жолдошпугун билдирүүчү сөздөрдүн ордуна колдонулса, этиштик баяндооч ээни жекелик жана көптүк санда ээрчип колдонула берет. Ал эми 3-жактагы жактама ат атоочтук ээ (*ал*) адамдан башка заттын ордуна колдонулса, этиштик баяндооч көптүк сан боюнча ээрчибей колдонулат. Мисалы: Ал Ажарга жакындай баштады. Алар жайлоодон келишти. Алар жылкыдай узакка чуркай албайт. I жана 2-сүйлөмдө *ал, алар* адамзаттык мааниде колдонулду. 3-сүйлөмдө *алар* деген сүйлөм ээси жаныбарды (*уйду*) билдирүүчү сөздүн ордуна колдонулду. Бул сүйлөмдүн грамматикалык ээси *алар* көптүк санда, баяндоочу (*чуркай албайт*) жекелик санда айтылат.

Демек, кыргыз тил илиминдеги ээрчишүү байланышына карай баш мүчөлөрдүн ичинен ээге артыкчылык берүүнүн өзү жаңылыштык деп ойлойбуз. Анткени сүйлөмдүн баш мүчөлөрү дайыма эле ээрчишүү байланышында келе бербейт.

Кыргыз тил илиминде баш мүчөлөрдүн ичинен ээге артыкчылык берилгени менен, жогоруда айтылып кеткендей, окумуштуулардын эки анжы пикирлерин да кезиктирүүгө болот. Тилчи жана тилчи-методисттер А. Имановдун жана Б. Өмүралиевдин төмөндөгү пикирлери буга далил боло алат: “Демек, сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрүнүн табиятын аныктоодо, сүйлөм ээсинин сөз жүрүп жаткан нерселердин (аттар, окуя, кубулуш) жашашы үчүн, жашоо шарты баяндооч мүчөлөргө байланыштуу болгон сыяктуу. Баяндооч сүйлөмдө айтылып жаткан ойду жыйынтыктап, анын (сүйлөмдүн) бүткөн чегин билдирип турат. Бул жагынан алганда, б. а., сүйлөмдөгү кызматы боюнча ээге караганда баяндоочтун ролу чоң. Жөнөкөй сүйлөмдүн да, татаал сүйлөмдүн да бардык түзүлүшү жана түрлөрү мына ушул баяндоочтун табиятына ылайык аныкталат” [2: 122]. “Сүйлөмдүн негизин түзгөн баш мүчөлөрдүн бири – баяндооч. Ал ээ менен бирдикте сүйлөмдү уюштурат” [5: 69].

Жыйынтык

- Эки тилде тең сүйлөм тутумунда бардык маани берүүчү сөз түркүмдөрү баяндоочтук функцияны аткарат.

- Ээ – баяндооч аркылуу туюндурган бардык белгилерди ишке ашыруучу баш мүчө. Ал эми башка сүйлөм мүчөлөрү баяндоочтун маанисин толуктоочу бирдиктер. Баяндоочтун туюндурган маанисине жана ал маанинин грамматикалык формасына жараша башка сүйлөм мүчөлөрү уюшулат, б. а., сүйлөмдүн калган мүчөлөрү түздөн-түз баяндоочтун кандай формада келгенине көз каранды.

- Баяндооч сүйлөм “түйүнү” жана баяндооч аркылуу сүйлөм түрү аныкталат. Жак, чак маанисинен башка, оң форма, терс форма, суроолуу сүйлөм, буйрук сүйлөм

• маанилерин да уюштургандыгы үчүн сүйлөмдүн эң маанилүү мүчөсү болуп эсептелет.

• Баяндооч дайыма сүйлөмдүн аягында келип, сүйлөмдүн эң жогорку чегин түзөт. Эгер мындай ырааттуулук бузулса, анда атайын колдонулган стилистикалык каражат катары кетет. Баяндооч түз орун тартип боюнча сүйлөмдүн эң акырынан орун алып, сүйлөмдө айтылып жаткан ойду жыйынтыктап, анын (сүйлөмдүн) бүткөн чегин билдирип турат. Бул жагынан алганда, б. а., сүйлөмдөгү кызматы боюнча ээге караганда баяндоочтун ролу чоң.

• Баяндооч сүйлөмдүн ээси катышпаса деле, жыйынтыктуу ойду билдире алат. Грамматикалык ээси жок бир составдуу сүйлөмдөрдүн (атама сүйлөмдөрдөн башка түрлөрү) бардыгынын түзүүчү, негизги бир гана ядросу болот. Ал – баяндооч. Жыйынтыктуу ой айтылбаган сүйлөм болбойт. Анын бардыгынын деп айтса да болот – жыйынтыктоочу мүчөсү баяндооч болуп эсептелет.

• Сүйлөмдүн баяндоочу аркылуу берилген маанилик түрлөр өтө арбын кезигип, алардын туюнтулуу бөтөнчөлүктөрү да көп кырдуу.

• Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү дайыма эле ээрчишүү байланышында келе бербейт.

• Кыргыз тилинде синтаксистик байланыштын тийиштүү түрлөрүн аныктоодо өтө кеңири орун алган жетишсиздиктердин бири – синтаксистик байланыш формаларын стандарт катары кароо, бир ченемдин чегинде гана калуу.

Демек, сүйлөмдүн баяндоочу сүйлөмдүн уюшулушун, маанилик өзгөчөлүктөрүн, сүйлөмдөгү иш-аракеттик абалдын моделин аныктап турат жана сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдүн ичинен ээ эмес, баяндооч негизги мүчө.

Адабияттар:

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Фрунзе: Мектеп, 1979.
2. Иманов А. Кыргыз тили. -Фрунзе: Мектеп, 1990.
3. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Бишкек, 2009. -420-б.
4. Орузбаева Б., Турсунов А. Азыркы кыргыз адабий тили. -Бишкек, 2009.
5. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. -Фрунзе: Мектеп, 1990. -268 б.
6. Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные вопросы синтаксиса. -М.: Наука, 1984.
7. Элчиев Ж. Сүйлөмдүк келки маанилердин типтери жана түрлөрү. -Бишкек: “Бийиктик плюс”, 2012. -328 б.
8. Atabay, N., Özel, S. ve Çam, A., (1981). Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Ankara: TDKY
9. Banguoğlu, T., (1998). Türkçenin Grameri, Ankara: TDKY
10. Bilgegil, K. (1984), Türkçe Dilbilgisi. İstanbul, Dergâh Yayınları.
11. Delice İ.H. (2007) Yüklemin Özne ve Nesne İlişkisi. C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Aralık cilt : 31 no:2 141-145-ss.
12. Delice, H.İ., (2002). “Yüklem Olarak Türkçede Fiil”, Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 26, No:2, 185-212.
13. Dizdaroğlu, H., (1976) Tümcebilgisi. Ankara : Türk Dil Kurumu
14. Ediskun, H. (1992), Türk Dilbilgisi. İstanbul Remzi Kitabevi, 4. Basım.
15. Ergin, M. (2004). Türk Dil Bilgisi. İstanbul.
16. EKER, S. (2009). Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları

17. Karahan Leyla (1991) Türkçede Söz Dizimi. Ankara, Akçağ Yayınları 58.
18. Karaağaç, G . (2012). TÜRKÇE'NİN KOMŞULARIYLA İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIS . İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 28(0), 359-406. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17067/178315>.